

DE KLEIPIJP ALS BODEMVONDST.

Beknopt overzicht van tien jaar onderzoek naar de belangrijkste pijpenmakerscentra
in de 17e en 18e eeuw.

Onder redactie van F. Tymstra en J. van der Meulen.

Uitgegeven door de Pijpelogische Kring Nederland.
Correspondentie adres: Utrechtse Jaagpad 115, 2314 AT Leiden.

September 1988.
Oplage: 300 exemplaren.

Deze uitgave kwam tot stand door de belangeloze medewerking van:

- Al-Druk Drukwerk, Weesp
- W. Krook, Diemen
- F.E. Tymstra en J. Tymstra, Zaandam.

door H.R. Tupan

INLEIDING.

Vanaf het midden van de 17e eeuw tot aan het begin van de 19e eeuw zijn in de stad Groningen pijpen van klei gemaakt. Gedurende ruim hondervijftig jaren hebben diverse pijpenmakers onder sociaal en economisch zware omstandigheden kleipijpen vervaardigd (1). Dit blijkt ondermeer uit het feit dat vele pijpenmakerijen gerechtelijk, dus door schulden, moesten worden verkocht. Ook de aanhoudende rekwesten die de pijpenmakers indienden en de taxatie van de 400ste penning in de jaren 1730-1731 geven overduidelijk aan dat deze ambachtslieden een zeer marginaal bestaan leidden. Erg interessant is het gegeven dat de Groninger pijpenmakers op een enkele (Engelse) uitzondering na, vrijwel allen uit Groningen en omgeving afkomstig zijn. Dit gegeven heeft tot gevolg gehad dat de Groninger pijpenmakers, vooral in de tweede helft van de 17e eeuw, een zeer karakteristiek model tabakspijp vervaardigden, die in andere Nederlandse centra niet voorkomt. De verspreiding van de Groninger pijpen is duidelijk regionaal; in eerste instantie werd de provincie Groningen van pijpen voorzien. Daarnaast waaierte de distributie ook uit naar delen van Drenthe, Friesland en Oost-Friesland. Een landelijke afzet heeft überhaupt nimmer tot de mogelijkheden behoord, gezien de enorme concurrentie van andere productiecentra. De belangrijkste productieperiode ligt in Groningen tussen 1650 en 1750. In dit tijdvak is het grootste aantal pijpenmakers werkzaam. Dit heeft uiteraard een grote kwantiteit aan bodemvondsten uit deze periode tot gevolg. Belangrijk in dit kader is een collectie van circa 5000 kleipijpen die bij bodemonderzoek in het Oost-Groningse vestingplaatsje Bourtange zijn aangetroffen. Ook hier blijkt onomstotelijk: het merendeel van de pijpen is afkomstig uit de stad Groningen, de productie-piek ligt tussen 1650 en 1750, terwijl de afzet regionaal is.

Van concrete contacten met andere productiecentra is in Groningen geen sprake. Wel is er een geringe uitvoer naar onder andere Friesland, doch deze contacten lopen via handelaren en niet over collega-pijpenmakers.

GESCHIEDENIS.

De Groninger tabakspijpenindustrie vangt landelijk gezien pas laat aan. De eerste pijpenmaker die tot op heden bekend is, wordt in 1642 genoemd. Engelse invloed, in productiecentra in het gewest Holland zo gewoon, komt in Groningen nauwelijks voor. Dit is te verklaren uit het feit dat de pijpennijverheid hier ter stede zich relatief laat ontwikkelt. Toch is één der belangrijkste pijpenmakers van origine Engels. In het jaar 1643 krijgt Marcus Parssens het kleine burgerrecht en laat hij zich bij het Cremersgilde inschrijven als "Marcus Parssens Engelsman". Door het ontbreken van een specifiek pijpenmakersgilde is het niet vreemd dat deze pijpenmaker zich bij dit gilde aansluit. Het voornamelijk uit handelaren bestaande Cremersgilde bood de aangesloten gildebroeders namelijk de nodige bescherming. Ook de pijpenmaker kon hieruit zijn voordeel halen. Bovendien was dit het enige gilde waarbij hij ingeschreven kon worden. De veronderstelling als zou Parssens naast pijpenmaker ook pijpenhandelaar zijn geweest vanwege zijn lidmaatschap van het Cremersgilde, lijkt dan ook onjuist (1). Het al eerder genoemde ontbreken van een specifiek pijpenmakersgilde lijkt een aannemelijker criterium.

Vanaf 1642, het jaar van de eerste aanwijzing met betrekking tot de pijpenindustrie in Groningen, ontwikkelt deze nijverheid zich langzaam. Het zwaartepunt ligt wat betreft de 17e eeuw in de jaren 1640-1670 (zie tabel 1), om in het derde kwart nagenoeg in te storten. Tegen het eind van die eeuw leeft de pijpennijverheid ictwat op om gedurende de eerste helft van de 18e eeuw

haar hoogtepunt te bereiken. Na 1750 neemt het aantal pijpenmakerijen echter sterk af, na 1800 was het ambacht nagenoeg verdwenen. De pijpenmakerijen waren in de 17e en 18e eeuw geconcentreerd rond het Zuiderdiep, een eenvoudige buurt aan de zuidzijde van de oude stadskern. De meeste bedrijfjes bevonden zich aan de buitenzijde van de stad vanwege het brandgevaar der ovens.

DE SOCIAAL-ECONOMISCHE POSITIE VAN DE PIJPENMAKERS.

Juridische geschillen komen in de stad Groningen regelmatig voor, waaruit de kwetsbaarheid en de kleinschaligheid van de pijpenmakerijen duidelijk blijkt. Typisch is dat deze geschillen zonder uitzondering in de 18e eeuw aan de orde zijn. Dit heeft ondermeer te maken met de invoer van pijpen van buiten af, waardoor de nering van de pijpenmakers ernstig geschaad wordt. Een rekest uit 1700 (3) onderschrijft dit. Hierin verzoeken de pijpenbakkerbazen Udens, Gerrits en Pouwels of de stad Groningen de invoer van pijpen uit andere provincies verbiedt of, als dit niet kan, belasting over de ingevoerde pijpen heft. Zij stellen dat wanneer zij pijpen uitvoeren wel belasting betaald moet worden. De lokale overheid geeft de pijpenmakers gelijk: vanaf 20-12-1700 moet op ingevoerde pijpen belasting worden betaald. In het rekest staat verder dat er uit andere landsdelen veel pijpen naar Groningen worden geëxporteerd. Uit bodenvondsten blijkt dat met name Goudse pijpen in Groningen geliefd waren. Helaas krijgen de pijpenbakkerbazen niet wat ze als hoofddoel voor ogen hadden, namelijk een totaal verbod op de invoer van vreemde pijpen. Toch heeft de belastingmaatregel schijnbaar enig effect gehad. Pas dertig jaar later in 1730 komen enkele pijpenmakers opnieuw met een rekest (4): "Op de requeste van de pijpenbackers deser stadt, hoe hier altijdt maar een seecker getal van vier is geweest en nooyt meer in aantal het pijpbacken hebben geexerceert als alleen zedert vijff jaaren waardoor oock is gecauseert dat in die korte tijdt reeds twee sijn verarmt, versogten dat Haar Ed.Mog. een vast getal gelieven te beramen om de pijpenbackers in dese stadt te exerceren".

Ditmaal betreft het een incident in eigen gelederen. De pijpenmakers vinden dat er te veel concurrentie komt, terwijl de nering volgens hen noodlijdend is. Zij stellen immers dat er al twee van hun collega's tot armoede gedoemd zijn. Men pleit dan ook om het aantal pijpenmakers tot vier te beperken. De plaatselijke overheid beslist echter anders: een ieder is vrij om het ambacht van pijpenmaker in de stad Groningen uit te oefenen. Toch is het rekest niet onterecht als men ziet wat de pijpenmakers in de jaren 1730-1731 moeten betalen voor de taxatie van de 400ste penning. Zij behoren tot de groep die het laagst worden aangeslagen, tussen de één en twee gulden. Ter vergelijking: een pottenbakker betaalt vier gulden, de schout van Groningen vijftien. Het marginaal bestaan van de pijpenmaker is overduidelijk.

Om de pijpenmakers toch enigszins tegen de valse concurrentie te behoeden, worden er op provinciaal niveau beschermende maatregelen genomen. De Gedeputeerde Staten van de stad Groningen en de Ommelanden laten in 1752 (5) weten "dat geenerhande vreemde tabakspijpen van buiten (mogen) worden ingebracht, bij provisie voor de tijd van twee jaaren, sonder dat daar van den impost à ses stuivers voor ieder gros sal sijn betaalt".

Ook andere gewesten heffen in dezelfde periode een impost op ingevoerde pijpen (6): Holland en West-Friesland zes en halve stuiver, Overijsel zes stuivers en Utrecht drie stuivers. In de provincie Groningen heeft de maatregel effect. Tot 1787 wordt de ordonnantie maar liefst zeventien maal geprolongeed.

In de archieven komen opmerkelijk weinig pijpenmakersknechten voor. Hieruit mag geconcludeerd worden dat de meeste pijpenmakerijen door het eigen gezin gedreven werden. Geld om knechten in dienst te nemen was er immers niet. Hieruit blijkt opnieuw de kleinschaligheid van het Groninger pijpenmakersbedrijf.

Kinderarbeid was in de afgelopen eeuwen de gewoonste zaak van de wereld. In 1726 wordt een veertien-jarig meisje uit het weeshuis bij een pijpenmaker geplaatst (7). Zij verdient (met tremsterwerkzaamheden) zes stuivers per week. Negen jaar later verdient zij als drieëntwintig jarige achttien stuivers per week. Zij is dan nog analfabeet.

Een tweetal pijpenmakers combineerden het pijpenmaken met het pottenbakken (8). Dit blijkt een uitstekende combinatie te zijn, want op de belastingtaxatie van 1730-1731 komen zij respectievelijk met zes en vier gulden voor.

Concluderend mag gesteld worden dat de gewone pijpenmaker een zeer sober en eenvoudig bestaan leidde.

VORMONTWIKKELING EN MERKEN.

Zoals in alle ons bekende pijpenmakerscentra is ook in Groningen de uiterlijke vorm van de tabakspijp in de loop der jaren onder invloed van tal van factoren (prijs tabak, klei-samenstelling en dergelijke) aan verandering onderhevig geweest. De vroegst aangetroffen Groninger pijpen zijn zeer geprononceerd met een buikige ketel en zijn telkens gemerkt met spaakwielen, sterren of gestyleerde Tudorrozen (afb. 34). Deze vroegste pijpen zijn rond 1635-1640 te dateren. Helaas zijn de makers voorshands niet te identificeren. Uit deze vroege vorm ontwikkelt zich circa 1645 een iets forser type, nog immer met een zeer geprononceerde ketel (afb. 10). Rond 1650 krijgt de Groninger tabakspijp kenmerken die uiteindelijk tot een geheel eigen type zullen leiden. De ketel wordt wat slanker en de hoek ten opzichte van de steel wordt iets minder groot (afb. 1). In de periode 1660-1665 wordt de ketel nog slanker en gaat steeds rechter op de steel staan (afb. 2). Dit resulteert uiteindelijk in het specifieke Groninger type met een slanke hoge ketel die bijna haaks op de steel staat (afb. 3 t/m 9). Dit nergens anders in Nederland voorkomende type is in zwang in de periode 1670-1695. Als merk wordt in de tweede helft van de zeventiende eeuw nagenoeg altijd de initialen van de pijpenmakersbaas gebruikt. Tegen het eind van de 17e eeuw komt de reliëfpijp op (afb. 21 t/m 27), die tamelijk ranke vormen heeft. Deze pijpen leiden tot de 18e eeuwse zijmerken (afb. 39 t/m 52). Kwalitatief gezien zijn deze pijpen inferieur; de ketels zijn vormloos, de kleisamenstelling zeer matig, terwijl het geheel slecht is afgewerkt. Nagenoeg alle 18e eeuwse Groningse pijpen dragen een zijmerk. Naast initialen komen figuur- en later ook lettermerken voor. Enkele van die merken, zoals het Fortuin en de gekroonde 18, komen ook in Gouda voor. Of deze merken als imitaties beschouwd moeten worden (9), lijkt, gezien de kwaliteit, niet voor de hand liggend. Naast zijmerken komen nog sporadisch enkele hielmerken voor. Bekend zijn voorbeelden uit de ateliers van Daniel Everts Nienhuis (de gekroonde DN) en Hendrik Pottema (de gekroonde HP) (10).

Groninger pijpenmakers:

1. ABBRING, Popko	Gelkingestraat	1693-1697
2. BERNARDUS, Adriaan Pauwels (ook POUWELS, Ariaen)		1704-1709
3. COCK, Berend Jans	Z.Z. Zuiderdiep	1730-1731
4. COCK, Jan Jacob		1703-1725
5. CONRAADS, Jan		4e kw. 18e eeuw
6. ELTJES, Peter	Raamstraat	1732-1741
7. EMBDEN, Jan van		1643
8. ENNENS, Jan	tussen Ebbinge en Boteringe poorte	1669

9. FIJT, Valentijn	Zuiderdiep	1673
10. GERRITS, Jan	Z.Z. Zuiderdiep	1730-1754
11. HAAS, Harm de	Z.Z. Raamstraat	1779-1791
12. HAAS, Jacob Cornelis de	Z.Z. Raamstraat	1724-1774
13. HARMS, Harm		1708
14. HENDRIKS, Lippe	Gelkingestraat	1693
15. HENDRIKS, Marten	Steentilstraat	1642-1666
16. HENDRIKX, Hendrik	Poelestraat	1649-1669
17. HEYNEN, Carel		1649
18. HOORNBEEK, David van	N.Z. Zuiderdiep	vóór 1700
19. HOVEMAN, Frans Jobs (ook JOBS, Frans)	Raamstraat	1723-1732
20. ISEBRANTS, Jan	W.Z. Pelsterstraat	1728
21. JACOBS, Jannes	N.Z. Zuiderdiep	1706-1709
22. JANSEN, Hans		1667-1687
23. JANSEN, Jan	Zuiderdiep	1662-1664
24. LUININGHE, Jacob		1722-1744
25. MICHIELS, Bront	W.Z. Jonkerstraat	1729
26. NIENHUIS, Daniel Everts (ook EVERTS, Daniel)	N.Z. Zuiderdiep	1714-1760
27. PARSSENS, Jan Marcus (ook MARCUS, Jan)	Zuiderdiep	1656-1666
28. PARSSENS, Marcus	bij de Muur	1643-1654
29. PERKAAN, Jan Hendrik	Raamstraat	1765-1802
30. PIJL, Evert Pieters	Raamstraat	1743-1758
31. POTTEMA, Hendrik Eylert	hoek Poelestr./Schuitendiep	1726-1743
32. POTTEMA, Jan Hendrik	hoek Poelestr./Schuitendiep	1743-1805
33. REDIKER, Hendrik	W.Z. Folkingestraat	1722-1730
34. REINDERS, Reinder	N.Z. Zuiderdiep	1709-1714
35. STINS, Everwijn	Z.Z. Zuiderdiep	1725-1730
36. TROYEN, Gerrit van	Raamstraat	1721-1744
37. TROYEN, Ruth Gerrits van (ook GERRITS, Ruth)	N.Z. Zuiderdiep	1699-1713
38. UDENS, Peter	Z.Z. en N.Z. Zuiderdiep	1698-1731
39. VEEN, Jan ter	Raamstraat	1765
40. VELDHUIS, Jan Valentijn	Zuiderdiep	1668

N.B.:

De pijpenmakers staan alfabetisch op achternaam gerangschikt. De straatnamen geven aan waar de pijpenmaker gewoond/gewerkt heeft en de jaartallen wanneer de persoon voor het eerst en het laatst in het archief genoemd wordt.

ILLUSTRATIES.

- afb. 1 Pijpfragment uit het atelier van JAN JANSEN. Deze voormalig soldaat huwt in 1662 de weduwe van Hendrik Pipemaker. In 1664 verkoopt hij de aan het Zuiderdiep gelegen pijpenmakerij, met uitzondering van de pijpenmakersoven en de gereedschappen. Hoge, slanke ketel met gebotterde filt en radering. Ongeglasd, ongerookt. Hielmerk: de initialen ii met daarboven een zespuntige ster. Datering: tussen 1662 en 1664. Bodemvondst Groningen.
- afb. 2 Pijpfragment uit het atelier van MARCUS PARSENS. Engelsman, wonende bij de (stads-)muur tussen de Heere- en Oosterpoort. Krijgt in 1643 het kleine burgerrecht. Aangesloten bij het cremersgilde. In 1654 voor het laatst in de archivalia genoemd. De ketel heeft een gebotterde filt met een nauwkeurige radering. Steel versierd met een bandstempel in diep-reliëf. Ongeglasd, ongerookt. Hielmerk: MP-monogram. Datering: ca. 1660-1665. Bodemvondst Groningen.
- afb. 3 Pijpfragment uit het atelier van VALENTIJN FIJT. Wordt in 1673 genoemd bij de doop van zijn zoon. Mogelijk van Engelse komaf. Van deze aan het Zuiderdiep wonende pijpenmaker is weinig bekend. Produkten met zijn merk komen echter relatief gezien redelijk frequent voor. Ketel met gebotterde filt en radering. Zij is evenwel vrij zwaar in vergelijking met Groninger produkten uit dezelfde periode. Geglasd, ongerookt. Steel versierd met enkele partijen van vier raderingen. Hielmerk: een gekroonde (tudor-)roos waarvan ter weerszijden de initialen VF. Datering: ca. 1670-1680. Bodemvondst Groningen.
- afb. 4 Pijpfragment uit het atelier van DAVID VAN HOORNBEEK. Over deze pijpenmaker is niet meer bekend dan dat zijn weduwe zijn pijpenbakkerij met oven aan de noordzijde van het Zuiderdiep in 1700 verkoopt. De door van Hoornbeek gemaakte pijpen zijn dan ook uitsluitend vóór dat jaar vervaardigd. Ketel met gebotterde filt en radering. Ongeglasd en ongerookt. Typische hoge Groningse ketel. Steel versierd met (enkele) partijen van puntige raderingen in diep-reliëf. Hielmerk: VHB-monogram (Van HoornBeek). Van dit monogram bestaan verschillende uitvoeringen (zie beschrijving no. 21). In het verleden foutief geïnterpreteerd als MHB of HMB-monogram en derhalve onjuist toegedacht aan Marten Hendriks (11). Datering: 1670-1680. Bodemvondst Groningen.
- afb. 5 Pijpfragment uit het atelier van VALENTIJN FIJT. Zie beschrijving no. 3. Ketel met gebotterde filt en radering. Hoge ketel in kleine hoek op de steel. Ongeglasd, ongerookt. Steel versierd met vier partijen van half-ruitvormige raderingen in diep-reliëf. Hielmerk: gekroonde VF. Datering: 1670-1675. Bodemvondst Groningen.
- afb. 6 Pijpfragment uit het atelier van HENDRIK HENDRIKX. Wordt in 1649 genoemd als knecht van "zijn meester Carel Heynen". Koopt in 1659 twee huizen in de Poelestraat en wordt dan zeer waarschijnlijk eigen baas. Ketel met gebotterde rand en radering. Ongeglasd, gerookt. Steel versierd met drie partijen van vier raderingen in diep-reliëf. Matige kwaliteit. Hielmerk: gekroond HH-monogram. Datering: 1660-1670. Bodemvondst Groningen.
- afb. 7 Pijpfragment uit een onbekend Gronings atelier. Vrij grof maaksel. Ketel met gebotterde filt en radering. Hoge ketel in kleine hoek op de steel met vlakke stoep. Ongeglasd, gerookt. Steel versierd met schakels en raderingen in diep-

- afb. 8 refliëf. Hielmerk: het Fortuin. Datering: 1670-1680. Bodemvondst Groningen. Pijpekop uit het atelier van LIPPE HENDRIKS. Pijpenmaker in de Gelkingestraat, mogelijk vanaf ca. 1665 tot zijn dood in 1692-1693. Hoge ketel met gebotterde filt en halve radering. Ongeglasd, ongerookt. Hielmerk: LH-monogram. Datering: 1670-1680. Bodemvondst Groningen.
- afb. 9 Pijpfragment uit het atelier van POPKO ABBRING. Schoonzoon en opvolger van Lippe Hendriks in de Gelkingestraat in 1693. Erft de pijpenwinkel en pijpenmakersgereedschap. Verkoopt pijpenmakerij in 1699. Pijpen uit zijn werkplaats zijn hierdoor vrij nauwkeurig te dateren. Hoge ketel van redelijk maaksel met gebotterde filt en halve radering in een kleine hoek op de steel. Ongeglasd, ongerookt. Hielmerk: PA. Datering: 1693-1699. Bodemvondst Groningen.
- afb. 10 Pijpfragment uit het atelier van MARCUS PARSENS. Zie beschrijving no. 2. Ketel met gebotterde filt en radering. Buikige ketel, ongeglasd, ongerookt. Steel versierd met florale motieven in haut-reliëf. Merkloos. Datering: ca. 1645. Bodemvondst Groningen (12).
- afb. 11 Pijpfragment uit het atelier van MARCUS PARSENS. Zie beschrijving no. 2. Ketel met gebotterde filt en radering. Slanke ketel, ongeglasd, ongerookt. Steel versierd met florale motieven in haut-reliëf. Hielmerk: radering. Datering: 1645-1650. Bodemvondst Groningen (12).
- afb. 12 Pijpfragment uit het atelier van MARCUS PARSENS. Zie beschrijving no. 2. Ketel met gebotterde filt en radering. Buikige ketel, ongeglasd, ongerookt. Steel versierd met florale motieven in haut-reliëf. Merkloos. Datering: 1645-1650. Bodemvondst Groningen (12).
- afb. 13/13a Pijpfragment uit het atelier van MARCUS PARSENS. Zie beschrijving no. 2. Ketel met gebotterde filt en radering. Buikige ketel, ongeglasd, ongerookt. Steel versierd met florale motieven en het jaartal 1649 in haut-reliëf. Een identieke pijp is in bezit van het Niemeyer Nederlands Tabacologisch Museum te Groningen. Nimmer kon deze pijp echter aan een maker worden toegeschreven. Op basis van de vindplaats (een ongestoorde pijpenstort), het ketelmodel en de steelversiering (zie beschrijving onder no. 14), is deze pijp met een stelligheid van 100 procent aan Marcus Parssens toe te schrijven. Merkloos. Datering: 1649. Bodemvondst Groningen (12).
- afb. 14/14a Steelfragment van een tabakspijp uit het atelier van MARCUS PARSENS. Zie beschrijving no. 2. Steel versierd met florale motieven en de initialen M P in haut-refliëf. Gemerkt M P op de steel. Datering: 1645-1655. Bodemvondst Groningen (12).
- afb. 15/15a Steelfragment van een tabakspijp uit het atelier van MARCUS PARSENS. Zie beschrijving no. 2. Steel versierd met florale motieven in haut-reliëf. Datering: 1645-1655. Bodemvondst Groningen (12).
- afb. 16 Pijpfragment mogelijk uit het atelier van MARCUS PARSENS. Ketel in de vorm van een mannenhoofd (zgn. Jonaspip). Zie beschrijving no. 2. Ketel met gebotterde filt en radering, ongerookt. Steel versierd met fijne puntjes en vissebek in haut-reliëf. Merkloos. Datering: 1645-1660 (13). Bodemvondst Groningen.
- afb. 17 Pijpfragment mogelijk uit het atelier van MARCUS PARSENS. Ketel in de vorm van een mannenhoofd (zgn. Jonaspip). Zie beschrijving no. 2. Ketel met gebotterde filt en radering. Gerookt, merkloos. Datering: 1645-1660. Bodem-

- vondst Groningen.
- afb. 18 Pijpfragment als beschrijving no. 17.
- afb. 19 Pijpfragment als beschrijving no. 17, steel versierd met radering.
- afb. 20 Pijpfragment uit het atelier van MARCUS PARSSSENS. Ketel in de vorm van mannenhoofd (zgn. Jonaspijp). Ketel met gebotterde filt en radering. Gerookt, merkloos. Steel versierd met florale motieven in haut-reliëf. Datering: ca. 1650. Bodemvondst Groningen.
- afb. 21/21a Pijpfragment uit het atelier van DAVID VAN HOORNBEEK. Zie beschrijving no. 4. Ketel met reliëfversiering waarop respectievelijk een fluitspelende man en het monogram DVHB en een trommelspelende man. Gebotterde filt, gerookt. Van dit type pijp is tevens een uitvoering bekend waarop de muzikanten zijn omgewisseld (de fluitspelende man rechts in plaats van links). Ook deze uitvoering draagt het DVHB-monogram. Opvallend aan deze pijpen zijn de groffe (trem-)naden aan de achterzijde van de ketel. Karakteristiek is dat enkel de versierde (dus reliëfpijpen) uit Van Hoornbeeks atelier dergelijke naden dragen. Datering: ca. 1690. Bodemvondst Groningen.
- afb. 22 Steelfragment van tabakspijp uit onbekend Gronings atelier. Indertijd onjuist toegeschreven aan Valentijn Fijt (14). Versierd met het wapen van Groningen in een ruit. Datering: ca. 1660-1670. Bodemvondst Groningen.
- afb. 23/23a Pijpfragment uit het atelier van DAVID VAN HOORNBEEK. Zie beschrijving no. 4. Ketel met reliëfversiering waarop aan weerszijden het wapen van Groningen. Aan de rechterzijde is het DVHB-monogram aangebracht (15). Ketel met gebotterde filt. Gerookt. Opvallend zijn de tremnaden aan de achterzijde van de ketel. Datering: ca. 1690. Bodemvondst Groningen.
- afb. 24/24a Pijpfragment mogelijk uit het atelier van DAVID VAN HOORNBEEK. Zie beschrijving no. 4. Ketel met reliëfversiering met op de linkerzijde een pijprokende man op een aambeeld en op de rechterzijde een zittende man op een vat. Beide figuren zijn omlijst door een bloemenrank. Gebotterde filt, gerookt. Opvallend zijn de tremnaden op de achterzijde. Datering: 1690-1695. Bodemvondst Groningen.
- afb; 25 Pijpfragment zeer waarschijnlijk uit het atelier van DAVID VAN HOORN-BEEK. Zie beschrijving no. 4. Ketel met reliëfversiering aan beide zijden waarop de Nederlandse leeuw met zwaard en pijpenbundel. Gebotterde filt, ongerookt. Opvallend zijn de tremnaden op de achterzijde. Datering: ca. 1690. Bodemvondst Groningen.
- afb. 26 Pijpfragment mogelijk uit het atelier van DAVID VAN HOORNBEEK. Zie beschrijving no. 4. Ketel met reliëfversiering aan beide zijden waarop een floraal motief. Gebotterde filt, ongerookt. Opvallend zijn de tremnaden aan de achterzijde van de ketel. Datering: ca. 1690. Bodemvondst Groningen.
- afb. 27 Pijpfragment zeer waarschijnlijk uit het atelier van DAVID VAN HOORN-BEEK. Zie beschrijving no. 4 en 23. Ketel met reliëfversiering aan beide zijden waarop het wapen van Groningen. Gebotterde filt, ongerookt. Opvallend zijn de tremnaden aan de achterzijde. Datering: ca. 1690. Bodemvondst Groningen.
- afb. 28 Pijpfragment uit het atelier van JAN ENNENS. Van deze pijpenmaker zijn nauwelijks gegevens en produkten bekend. In 1659 wordt hij genoemd als pijpenmaker, wonende tussen de Ebbinge- en Boterringe Poorte. Slanke ketel met gebotterde filt en radering, geglaasd. Steel versierd met fleur-de-lis

- in ruit in diep-reliëf. Hielmerk: IE. Datering: ca. 1640. Bodemvondst Groningen.
- afb. 29 Pijpfragment uit een onbekend Gronings atelier. Pijp van het specifieke Groninger type met slanke, hoge ketel die bijna haaks op de ketel staat. Ter weerszijden van de ketel een (gestyleerde) roosversiering in haut-reliëf. Gebotterde filt met radering, ongerookt. Steel versierd met bloemenrank in haut-reliëf. Ongemerkt. Datering: ca. 1670. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 30 t/m 33 Pijpfragmenten uit onbekende Groningse ateliers. Pijpen van het specifieke Groninger type met slanke, hoge ketel, die bijna haaks op de steel staat. Alle pijpen hebben een gebotterde filt, radering (m.u.v. no. 31), zijn ongeglasd en ongerookt. Hielmerken: fleur-de-lis, LB, WP en LS. Datering: ca. 1670. Bodemvondst Groningen.
- afb. 34 Merken van niet geïdentificeerde pijpenmakers uit de periode 1635-1640, o.a. het spaakwiel (a, c en d) en de ster (b en e).
- afb. 35 Merken van MARCUS PARSSENS (a), JAN MARCUS PARSSENS (b en c), JAN ENNENS (d) en JAN JANSEN (e).
- afb. 36 Merken van JAN JANSEN (a) en VALENTIJN FIJT (b, c, d en e) (16).
- afb. 37 Merken van DAVID VAN HOORNBEK (a, b en c), LIPPE HENDRIKS (d) en POPKO ABBRING (e).
- afb. 38 Merken uit onbekende Groningse ateliers.
- afb. 39 t/m 42 Pijpfragmenten uit het atelier van EVERT PIETERS PIJL, ook Evert Pieters genoemd. Huwt in 1743 de weduwe van pijpenmaker Peter Eltjes. Werkt tot zijn dood in 1758 in de Raamstraat. Gebruikte het nagelaten gereedschap van Peter Eltjes. Slanke ketels met gebotterde filt en soms een radering. Ongeglasde, ongerookte pijpen van een grof maaksel. Zijmerk de gekroonde EP (bladerkroon) met stip als bijmerk en lettervarianten. Datering: 1745-1755. Bodemvondsten Groningen en Bourtange.
- afb. 43, 43a Pijpfragment uit het atelier van DANIEL (EVERTS) NIENHUIS. Afkomstig uit Bonn (Dld.). Koopt in 1714 de pijpenmakerij van Peter Udens en Ruth van Troyen aan de noordzijde van het Zuiderdiep. Verkoopt de pijpenmakerij in 1744 aan Gerrit van Troyen. Sterft in 1760. Slanke ketel met gebotterde filt en radering. Ongeglasd, ongerookt. Redelijk maaksel met bakfoutjes. Zijmerk: het Fortuin met rozet (linkerzijde), de gekroonde NH (parelkroon) met stip boven de hiel (rechterzijde). Datering: 1725-1735. Bodemvondst.
- afb. 44, 44a Pijpfragment uit het atelier van PETER ELTJES. Koopt in 1732 de pijpenmakerij van de weduwe van Frans Jobs Hoveman in de Raamstraat. Is dan reeds jaren pijpenmaker, getuige bodemvondsten van vroegere datum. Heeft twee tremsters (kinderen uit het weeshuis) in dienst. Sterft in 1741. Slanke ketel met gebotterde filt en radering. Ongeglasd, redelijke afwerking, gerookt. Zijmerk: het Fortuin met een rozet (linkerzijde), gekroonde PE (parelkroon) met een stip net boven de hiel als bijmerk (rechterzijde). Datering: 1730-1735. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 45 Pijpfragment uit het atelier van PETER ELTJES. Zie beschrijving no. 44. Slanke, bijna cilindrische ketel met gebotterde filt en radering. Ongeglasd, redelijke afwerking, gerookt. Zijmerk: gekroonde PE (bladerkroon). Datering: 1735-1740. Bodemvondst Groningen.
- afb. 46 Pijpfragment uit het atelier van DANIEL (EVERTS) NIENHUIS. Zie beschrijving no. 42. Vrij slanke ketel met gebotterde filt. Ongeglasd, ongerookt.

- Redelijke kwaliteit. Zijmerk: gekroonde DNH (parelkroon). Datering: 1735-1740. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 47 Pijpfragment als beschrijving no. 46. Ketel is echter forser, terwijl de letter N in spiegelschrift staat afgebeeld. Datering: ca. 1740. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 48 Pijpfragment uit het atelier van DANIEL EVERTS NIENHUIS of Peter Beide pijpenmakers hebben het Fortuin als bijmerk gezet. Zie beschrijvingen no. 43 en 44. Slanke pijp van redelijke kwaliteit met gebotterde filt. Zijmerk: het Fortuin. Datering: ca. 1735-1740. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 49 Pijpfragment uit het atelier van JAN HENDRIK POTTEMA. Neemt in 1743 de pijpenmakerij van zijn vader Hendrik (Eylert) Pottema aan de noordzijde van het Zuiderdiep over. In 1805 verkoopt zijn weduwe het bedrijf. Ketel, licht neigend tot het ovoïde model, met gebotterde filt en radering aan de voorzijde. Ongeglasd, ongerookt. Zijmerk: gekroonde IHP (bladerkroon). Datering: ca. 1750. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 50 Pijpfragment uit onbekend Gronings atelier. Slanke, redelijk afgewerkte ketel met gebotterde filt en radering. Ongeglasd, ongerookt. Zijmerk: het wapen van Groningen (bladerkroon). Datering: 1740-1745. Bodemvondst Bourtange.
- afb. 51, 52 Pijpfragmenten uit onbekende Groningse ateliers. Groffe, onafgewerkte ketels met gebotterde filt. Ongeglasd, ongerookt. Zijmerken: gekroonde 18 (parelkroon) en de gekroonde 51 (bladerkroon). Datering: 1745-1750. Bodemvondsten Bourtange.

BIJLAGE 1.

Staafdiagram waarop de frequentie van het aantal Groninger pijpenmakers af te lezen valt. Het geringe aantal pijpenmakers in de 17e eeuw valt wellicht te verklaren uit het feit dat handel en bedrijf in Groningen in deze periode op een zeer laag pitje stonden (Formsma, W.J. e.a., *Historie van Groningen*, 1981, pg. 348). Door de financiële staat van de stad, die zeer zorgelijk was, trachtte het stadsbestuur de oplossing te vinden in verzwaring der belastingen. Deze maatregel zal zeker van (negatief) effect zijn geweest op de pijpenmakers. In de 18e eeuw is er duidelijk sprake van herstel. Langzaam maar zeker neemt het aantal pijpenmakers echter af. Dit is ondermeer te verklaren door de concurrentie uit binnen- en buitenland enerzijds en veranderde rookgewoonten (opkomst porseleinen en meerschium pijpen) anderzijds.

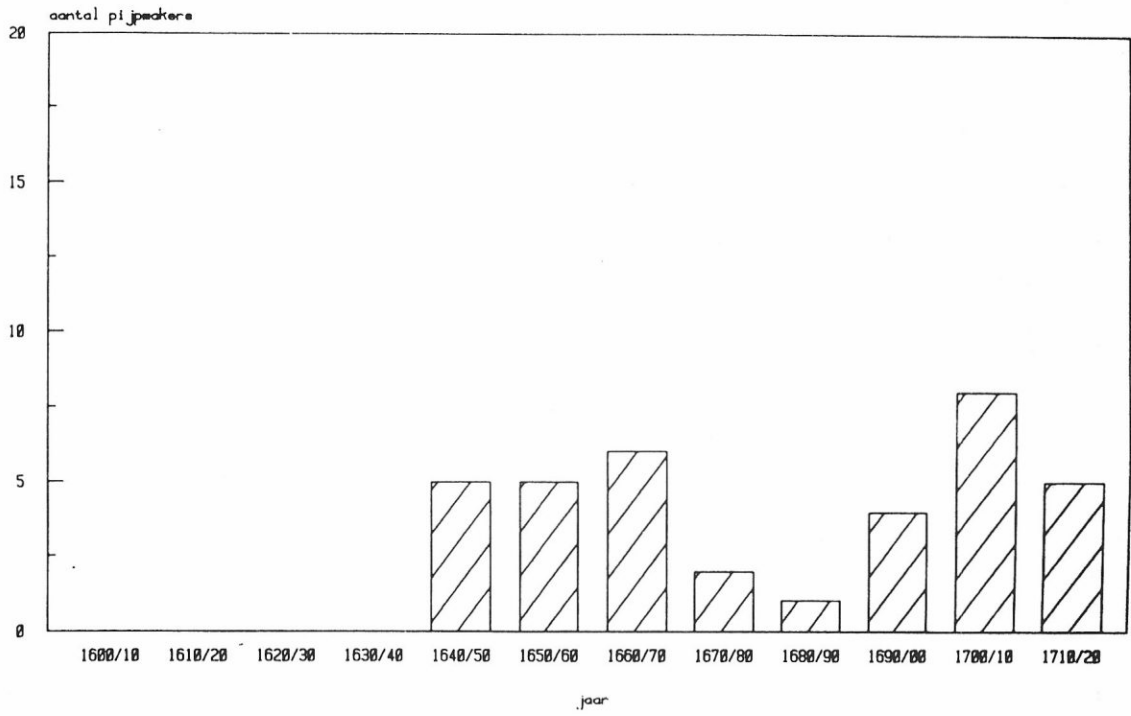
BIJLAGE 2.

In deze tabel zijn het aantal pijpenmakers uit Leiden, Zwolle en Groningen tegen elkaar afgezet. Absoluut zijn de getallen niet. Ze zijn gestaaft aan de op dit moment bekende archiefgegevens. Doel van de staafdiagram is te laten zien dat de ontwikkeling van de pijpenindustrie in het westen des lands eerder ontwikkeld is dan in het noorden en oosten van Nederland. Belangwekkend is het gegeven dat de noord-oostelijke nijverheid langer stand heeft gehouden (in de 18e eeuw), mogelijk door de specifiek regionale afzet.

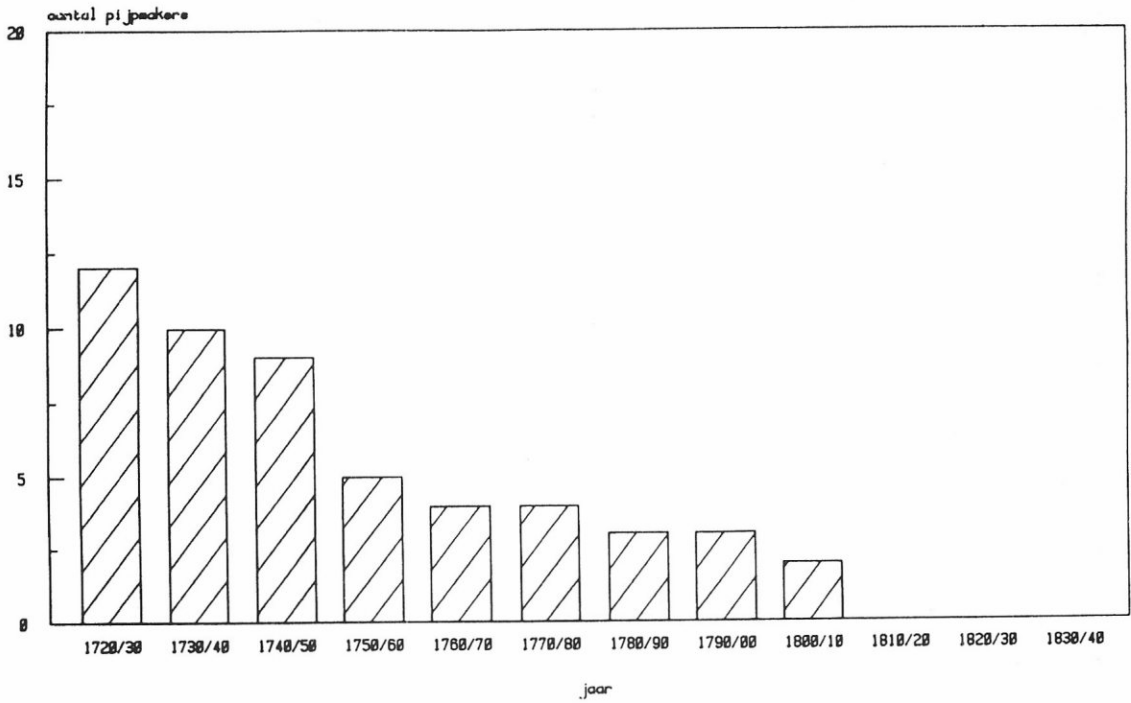
NOTEN.

- 1) Tupan, H. De Groninger tabakspijpmakers in de 17e en 18e eeuw, *Cultureel Maandblad Groningen*, 19e jrg. no. 9, 1979. (een aangepaste versie van dit artikel verscheen in de *Pijpelogische Kring Nederland*, 2e jrg., no. 8, 1980).
- 2) Duco, D. de kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden, pg. 200, in: *the Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*, Oxford, 1981).

GRONINGEN

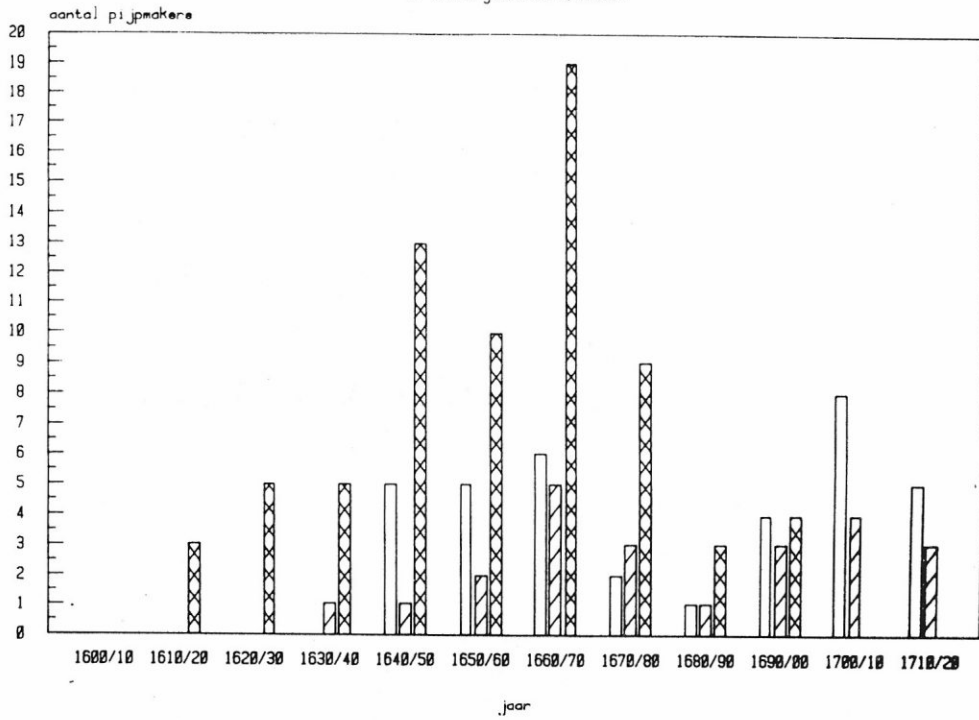

GRONINGEN

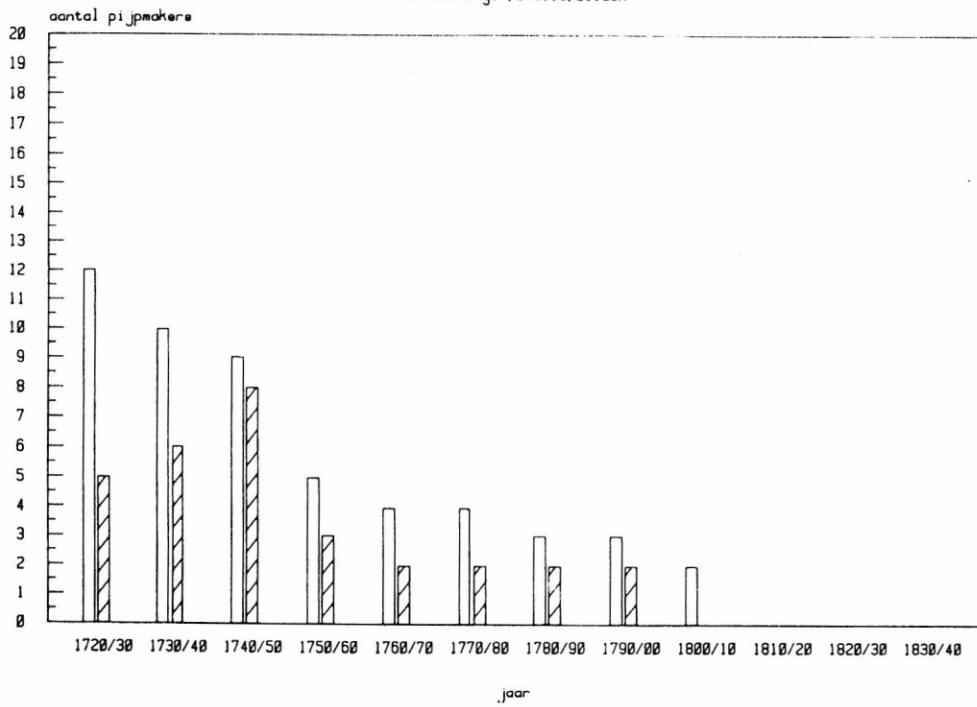
PIJPMAKERS

in Groningen, Zwolle, Leiden

PIJPMAKERS

in Groningen, Zwolle, Leiden

GRONINGEN

ZWOLLE

LEIDEN

- 3) Gemeente Archief Groningen (GAG), rechterlijk archief, requestboek 15, 1700.
- 4) GAG, rechterlijk archief, requestboek 30, 1730.
- 5) Rijksarchief in Groningen, SA 479, 1752.
- 6) Garmiggelt, A. Zwolse tabakspijpenmakers en hun produkten, 1980, pg. 36.
- 7) Tupan, 1979, pg. 237-239.
- 8) Tupan, 1979, pg. 240. Het betreft Jacob Luininge en Hendrik Eylert Pottema.
- 9) Duco, D. Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940, 1982, pg. 106-108.
- 10) Deze merken zijn niet in deze bijdrage afgebeeld.
- 11) Duco, D. Pijpelijntjes, jrg. 5, nr. 3, 1979, pg. 2.
- 12) De nummers 10 t/m 15 behoren tot een gesloten vondstcomplex, aangetroffen tijdens een opgraving aan de Zuiderkuipen te Groningen. Het betrof een afvalvondst van pijpenmateriaal uit het atelier van Marcus Parssens. De fragmenten uit deze vondst zijn derhalve met een zekerheid van honderd procent aan genoemde pijpenmaker toe te schrijven. De pijpen bevinden zich in het Groninger Museum te Groningen, inv.nr. 1982 IV 13.
- 13) Indertijd (1979) door mij te laat gedateerd. Zie: Tupan, 1979 (PKN) pg. 14.
- 14) Brongers, G.A., Tabakorama, 1969, pg. 12. Van het afgebeelde steelfragment ontbreekt de ketel, zodat toeschrijving aan een bepaalde pijpenmaker niet met stelligheid te beweren is.
- 15) Het monogram is voorheen foutief gelezen, vanwege de sterk afgesloten letters. Thans zijn er meerdere exemplaren bekend die duidelijk leesbaar zijn. (Tupan, 1979 (PKN), pg. 14).
- 16) De nummers 36 b en c zijn met stellige zekerheid aan Valentijn Fijt toe te schrijven. De nummers 36 d en e zijn feitelijk minder stellig toe te schrijven aan deze pijpenmaker. Door het verbindingsstreepje tussen de V en de F is het merk te lezen als VHF. Mogelijk is ons - op basis van een voor de 17e eeuw normale procedure bij het vastleggen van namen - de tweede voornaam van Fijt onbekend. Op basis van tientallen pijpfragmenten die met het VF en VHF-merk bekend zijn is met grote zekerheid aan te nemen dat de pijpen uit een atelier komen, omdat de ketels van de pijpen (nagenoeg) identiek zijn. Op basis van dit gegeven kunnen de pijpen 36 d en e mijns inziens aan Valentijn Fijt worden toegeschreven.

VERANTWOORDING ILLUSTRATIES UIT DE COLLECTIES VAN:

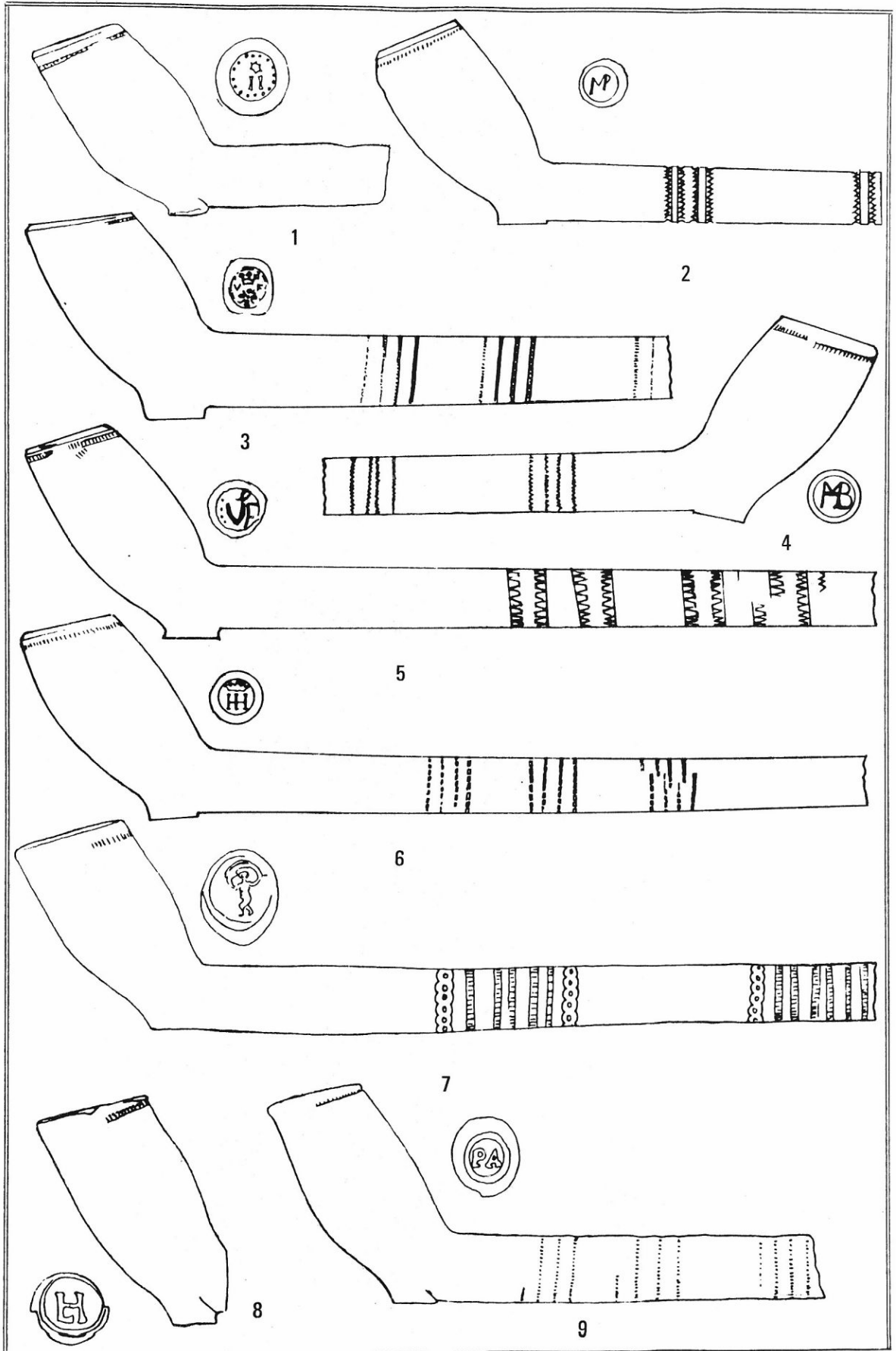
1. Tupan, Assen: 1, 2, 3, 4, 8, 9, 16, 17, 18, 20, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 39, 45, 48, 51 en 52.
2. Kortekaas, Groningen: 5, 6, 7, 19, 21, 23, 24 en 43.
3. Groninger Museum, Groningen: 10, 11, 12, 13, 14 en 15.
4. Museum Bourtange, Bourtange: 27, 29, 40, 41, 42, 44, 46, 47 en 50.
5. Niemeyer Tabaksmuseum, Groningen: 22.

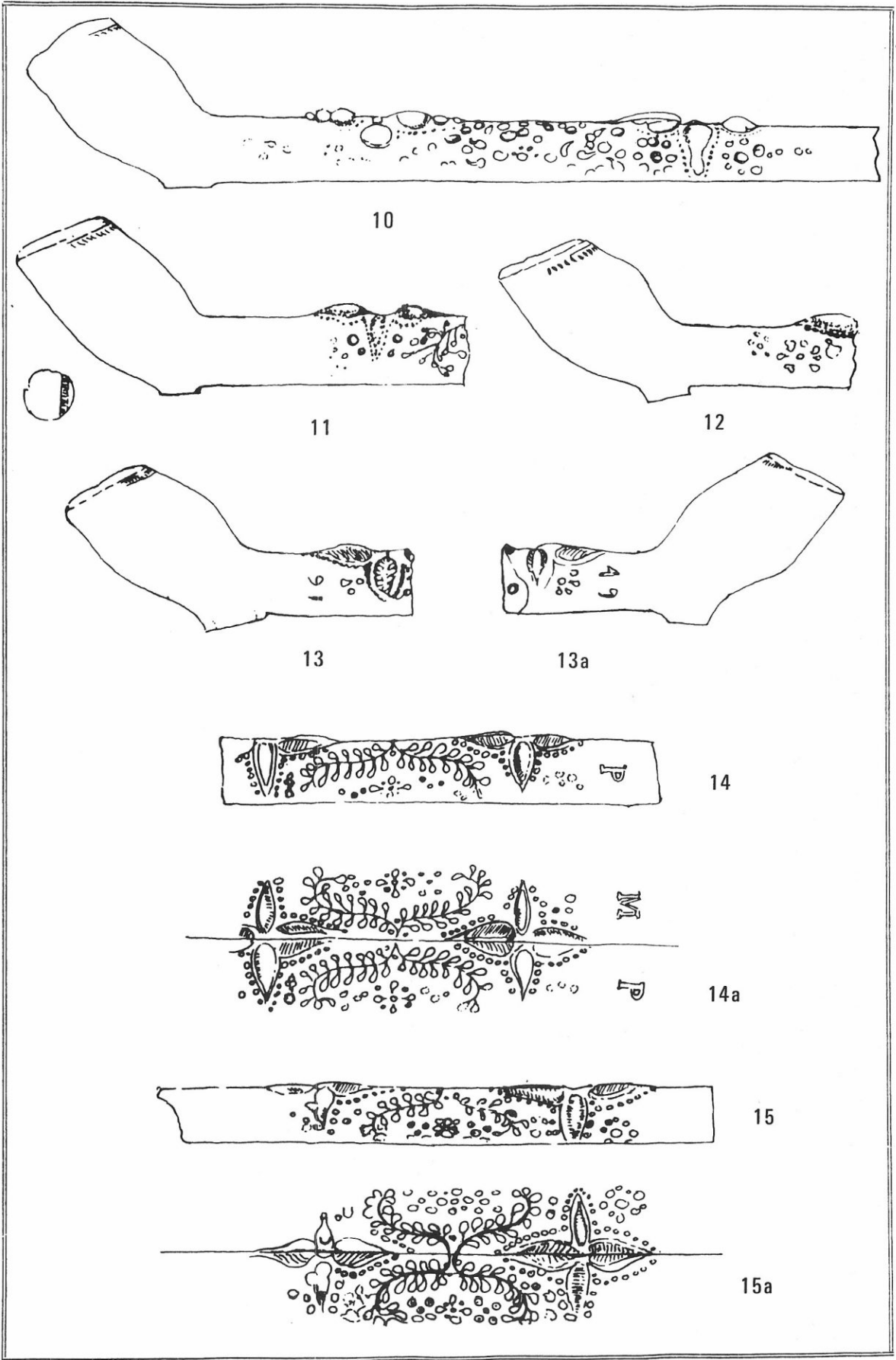
ILLUSTRATIES.

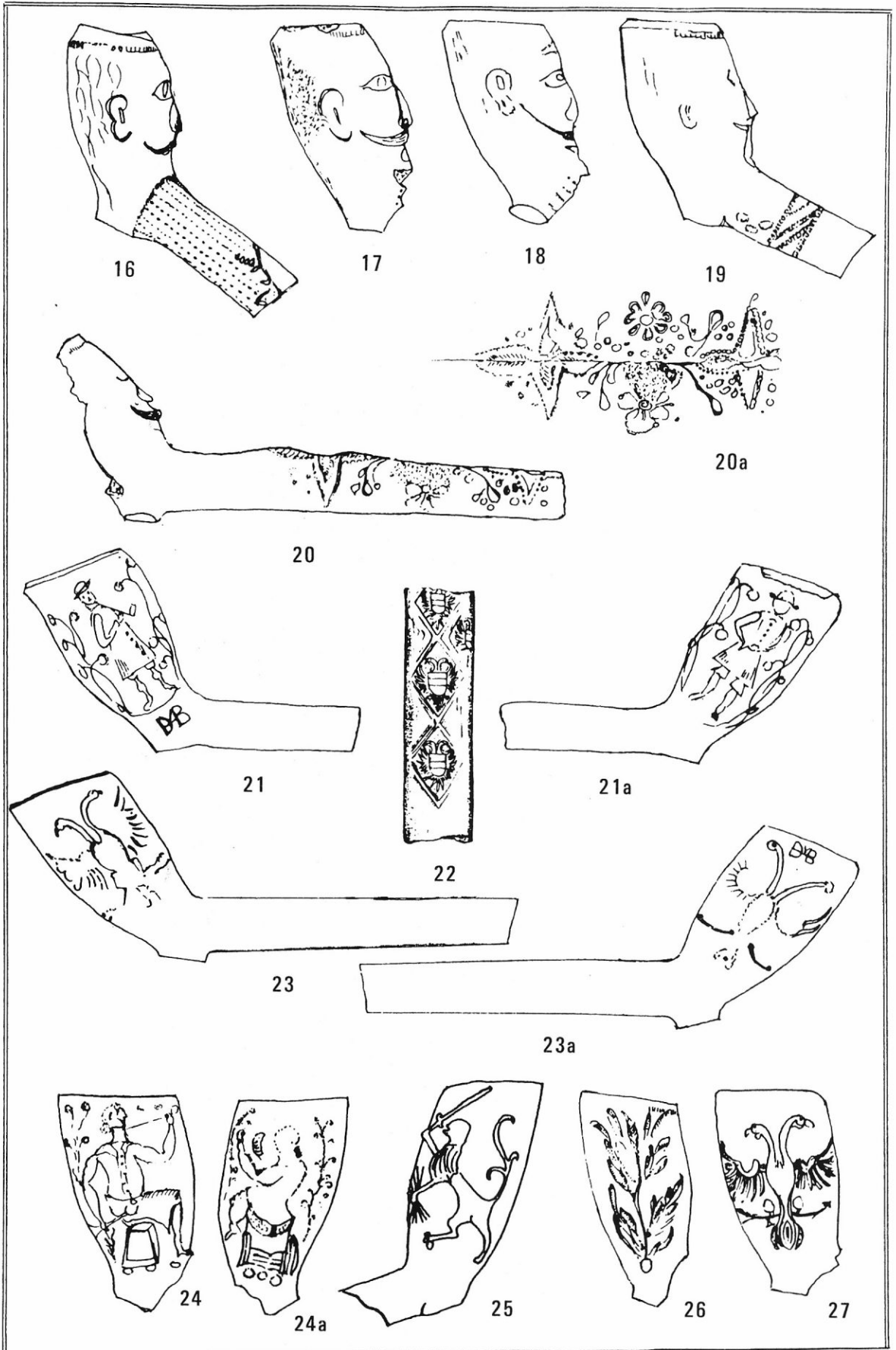
- L. van der Velde, Assen.

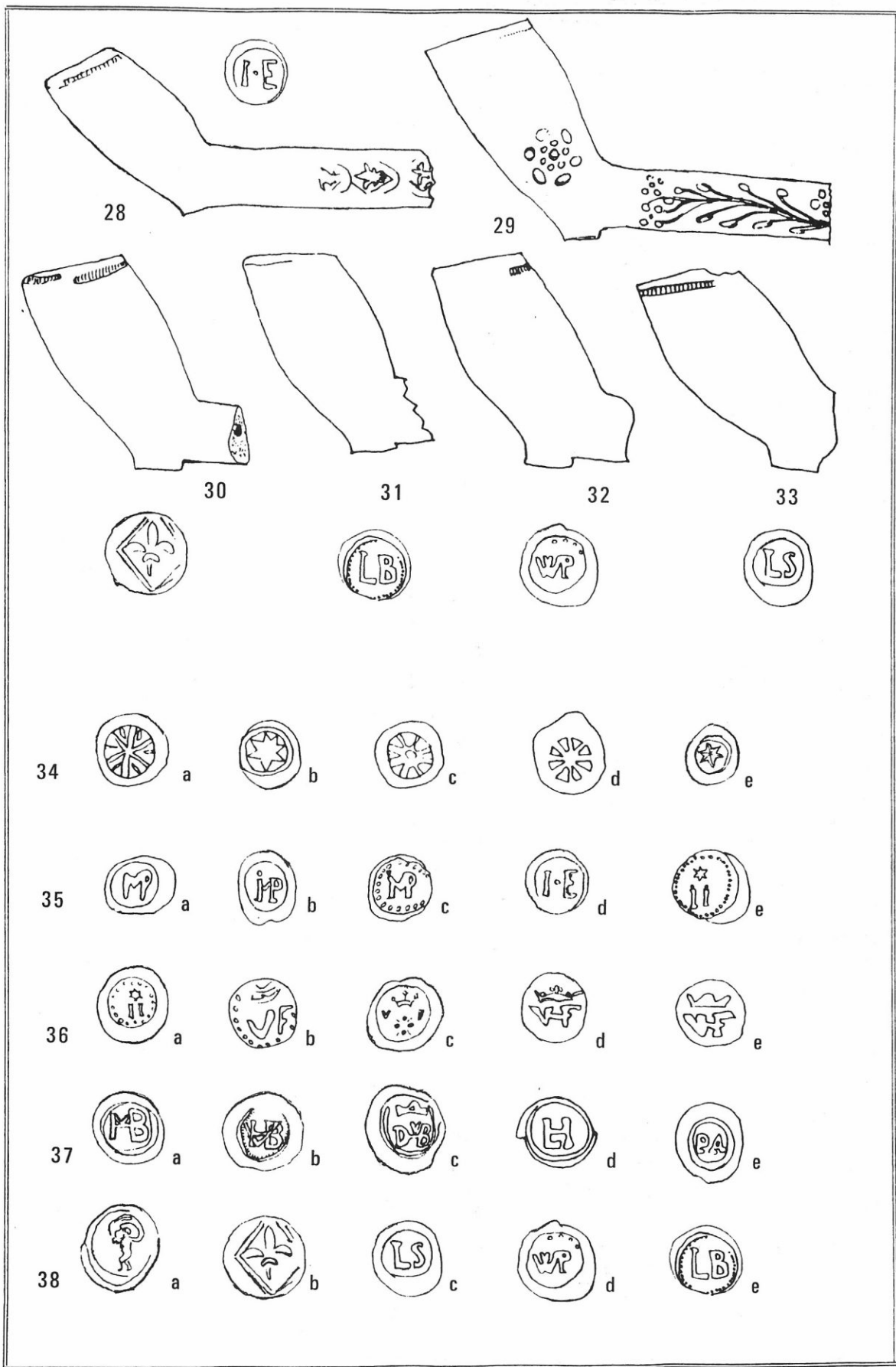
GRAFIEKEN.

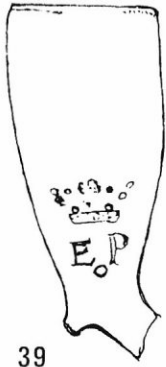
- Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam.

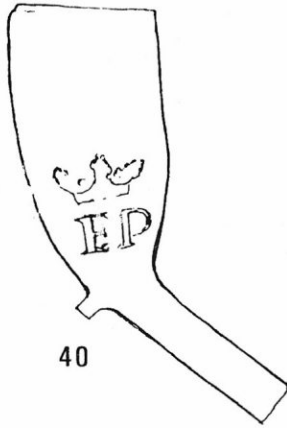

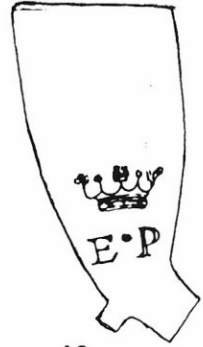
39

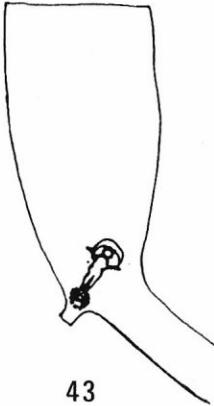
40

41

42

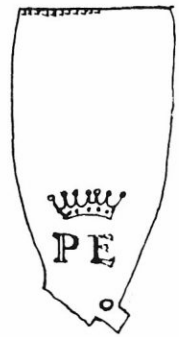
43

43a

44

44a

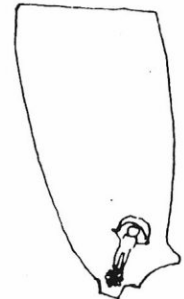
45

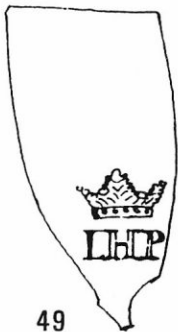
46

47

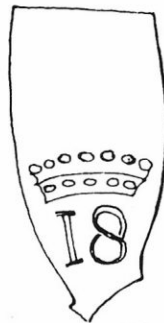
48

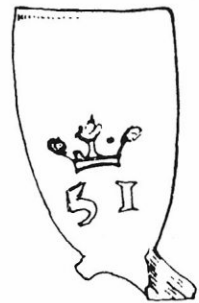
49

50

51

52